

Murverksdokumentation vid

Låssa kyrka

Byggnadsarkeologisk dokumentation, Låssa kyrka,
Låssa socken, Upplands-Bro kommun, Uppland

Anders Jonsson
Rapport 2003:5

Murverksdokumentation vid

Låssa kyrka

Byggnadsarkeologisk dokumentation,
Låssa kyrka, Låssa socken,
Upplands-Bro kommun, Uppland

Anders Jonsson
Rapport 2003:5

Rapporten finns i PDF-format på adressen
www.lansmuseum.a.se

 STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM

Box 6176 102 33 Stockholm
Tel 08-690 69 60 Fax 08-32 32 72
Besöksadress: Klarahuset, Sabbatsbergsvägen 6
Hemsida www.lansmuseum.a.se

Omslagsbild: Ritning över sakristians södra fasad

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum
Redaktionell bearbetning: Åsa Lundström

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133
Stockholm 2003

Innehåll

Sammanfattning	7
Bakgrund	7
Metod	8
Topografi och fornlämningsmiljö	9
Skriftligt källmaterial	11
Murverksundersökning	13
Långhus	13
Sakristia	13
Kordel	18
Torn	19
Byggnadshistorisk analys	20
Murverk	20
Exteriör ytbehandling	13
Översiktlig fasindelning - ett tolkningsförslag	22
Administrativa uppgifter	25
Referenser	25

Bilagor

1. Plan och ritningar	26
-----------------------------	----

Figurförteckning

Fig 1. Blå kartan med läget för Låssa kyrka markerat	6
Fig 2. Utsnitt ekonomiska kartans blad	10
Fig 3. Gråstensmurverk i långhusets v fasad	13
Fig 4. Igenmurat fönster (förmodat) i långhusets södra fasad	14
Fig 5. Igenmurning i långhusets södra fasad	14
Fig 6. Plan med grundrester till äldre kor och beteckningar för olika byggnadsperioder.	15
Fig 7. Sakristian från söder	17
Fig 8. Sakristian från öster	17
Fig 9. Spår av äldre putslager i sakristians östra fasad.	18
Fig 10. Fönster med frilagd tegelomfattning i sakristians södra fasad	18
Fig 11. Korvalvet	21
Fig 12. Valv samt ursprunglig sydportal, sakristian	21
Fig 13. Låssa kyrka 1684	23
Fig 14. Låssa kyrka 1748	23
Fig 15. Plan och längdsektion mot norr	26

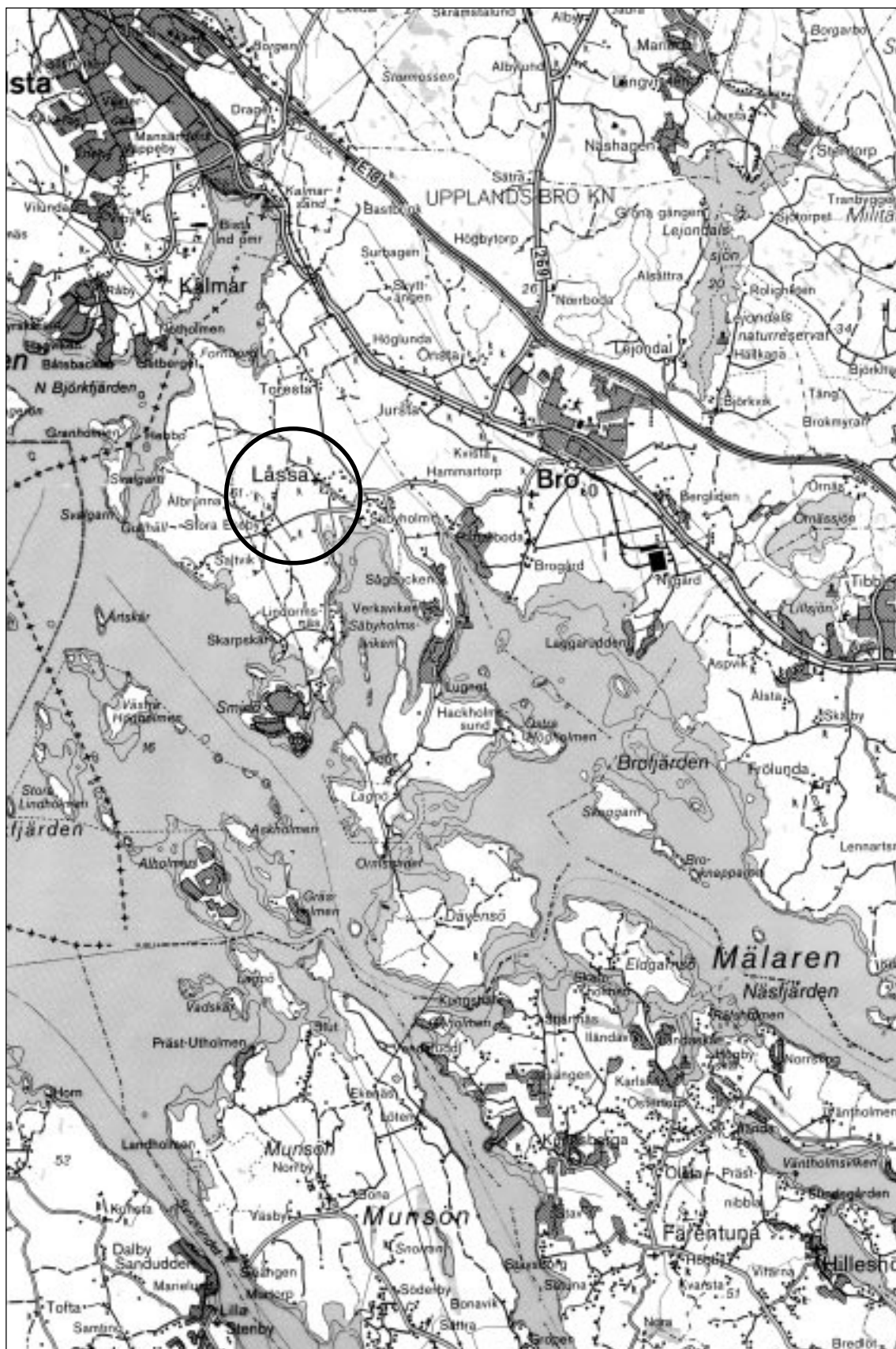

Fig 1. Blå kartan med läget för Låssa kyrka markerat. Skala 1:100 000.

Sammanfattning

Stockholms läns museum utförde sommaren 2002 en murverksdokumentation vid Låssa kyrka, Upplands-Bro kommun, Uppland. Murverksdokumentationen föranleddes av en yttre putsrenovering som kyrkan genomgick vid denna tidpunkt, och utfördes på uppdrag av Bro pastorat. I samband med putsrenoveringen gjordes en total nedknackning av puts på torn och sakristia, samtidigt som en partiell putsnedknackning utfördes på kyrkans långhus och kordel. I det nedanstående redovisas och analyseras resultatet av murverksdokumentationen, inklusive litteratur- och arkivsökning.

Låssa kyrka har en jämförelsevis rik byggnadshistoria och det är framförallt eftermedeltida om- och tillbyggnationer givit kyrkan dess nuvarande karaktär. Kyrkobyggnadens äldsta delar anses härstamma från sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal och kyrkan har ursprungligen haft en romansk plan med kor smalare än långhuset samt absid. Några århundraden efter det att kyrkan uppförts skall den ha valvslagits och ett vapenhus byggs också vid denna tid framför kyrkans portal i söder. I slutet av 1600-talet rivs det medeltida koret och kyrkobyggnaden omvandlas till en salskyrka med ett kor lika brett som långhuset. I direkt anslutning till det nya koret uppförs samtidigt ett gravkor för släkten Posse och det tidigare vapenhuset inreds till sakristia. Kyrkans västtorn byggs på 1830-talet och gravkoret omvandlas senare till kor.

Med utgångspunkt i de observationer som gjorts under murverksdokumentationens fältarbete har det varit möjligt att upprätta en relativ kronologi över förändringar i Låssa kyrkas murverk och putsavlagringar. Så kallade "händelser" i murverk och puts har med hjälp av arkeologisk metodik relaterats till varandra, stratigrafiskt och kronologiskt. Den relativa kronologin har kompletterats med kunskaper om kyrkans byggnadshistoria inhämtad vid arkiv- respektive litteraturstudier. I flertalet fall har uppgifter från arkivens skriftliga källmaterial kunnat knytas direkt till observationer som gjorts i samband med murverksdokumentationens fältarbete. Ny kunskap har i förlängningen genererats såväl när det gäller sekundära förändringar i byggnadens murverk som när det gäller kyrkans exteriöra ytbehandling under olika perioder.

Bakgrund

Bro pastorat ansökte den 30 november 2000 om länsstyrelsens tillstånd inför en förestående fasadrenovering av Låssa kyrka i Upplands-Bro kommun. Ärendet remitterades till Stockholms läns museum och efter det att pastoratet inkommit med kompletterande projekteringshandlingar lämnade läns museet remissvar i november 2001. I länsstyrelsens beslut, daterat 7 december 2001, ges tillstånd till fasadrenoveringen under förutsättning att vissa villkor uppfylls. Förutom att arbetena måste utföras under antikvarisk medverkan och kontroll av Stockholms läns museum, ställs också som krav att en dokumentation av kyrkans murverk utförs. För att om möjligt härleda äldre putslayers tillkomst ställer man också som villkor att efterforskningar kring tidigare fasadrenoveringar görs.

Arbetet vid Låssa kyrka inleddes i april 2002 och fasadrenoveringen kom sedan att fortgå under hela sommaren. Entreprenaden leddes av Bjerking Ingenjorsbyrå AB, genom Susanne Rosjö. Vid nedknackningen av äldre puts anlätades Friska Hus AB, medan övrigt

putsarbete utfördes av Stockholms Puts och Plattsättnings AB. Eva Wallström från Stockholms läns museum fungerade under arbetena vid Låssa kyrka som antikvarisk kontrollant. Huvuddelen av rapportens fotografier togs av länsmuseets fotograf Elisabet Boogh. Murverksdokumentationen utfördes av rapportförfattaren.

Metod

Arkivsökningen har fokuserat på uppgifter rörande exteriöra ompputsningar och avfärgningar, men samtliga omskrivna reparationer av betydelse har noterats. De arkiv som genomsköts är förutom Stockholms läns museums arkiv också Antikvarisk-Topografiska Arkivet i Stockholm (ATA), samt Stockholms stadsarkiv (SSA). De två förstnämnda arkiven innehåller främst uppgifter om kyrkan under 1900-talet. Vid det sistnämnda har framförallt kyrkans räkenskaper för perioden 1692–1940 studerats. Sockenstämmoprotokoll har endast utnyttjats i undantagsfall och då för att förtydliga omfattningen av de reparationer som omnämnts i kyrkoräkenskaperna.

Uppmätningen av kyrkans fasader utgår från en bas- eller horisontallinje, nivellerad med hjälp av vattenpass och avvägningsinstrument. Fasadernas murverk har sedan mätts in manuellt och fasadritningar i skala 1:20 har upprättats på millimeterpapper. Ritningsmaterialet utgör inte någon fullständig dokumentation av kyrkans murverk då betydande delar aldrig kommit att friläggas. Ett flertal av ritningarna täcker följaktligen ganska små ytor, och för att göra uppmätningen mer överskådlig har dessa även markerats in på mera schematiska fasadritningar i skala 1:100. Samtliga fasadritningar som upprättats vid murverksdokumentationens fältarbete har digitaliserats i samband med rapportarbetet. Under fältarbetet har även dokumentation skett i form av fotografier samt i form av insamlade materialprover från fog- och putsbruk.

Under uppmättningsarbetet har varje murdel och putsavlagring (d.v.s. varje enskild kontext) givits ett unikt nummer och därefter beskrivits på en så kallad kontextblankett. På blanketten noteras faktauppgifter om den enskilda kontexten samtidigt som dess stratigrafiska förhållande till övriga närliggande putsavlagringar och/eller murdelar redovisas. Kontextbeskrivningarna används sedan för att upprätta en *relativ kronologi* över förändringar eller så kallade "händelser" i kyrkans murverk och putsavlagringar.

Diskussionen i rapportens analysdel utgår från nämnda relativa kronologi. Efter det att den relativa inbördes ordningen mellan olika "händelser" bestämts, så samordnas dessa uppgifter med uppgifter som framkommit vid arkivsökningen. Detta har till syfte att sätta in iakttagelserna från murverksundersökningen i ett historiskt sammanhang.

I samband med rapportskrivandet har också en s.k. stratigrafisk matris upprättats över byggnadens murverk och putslager. Matrisen kan enklast beskrivas som ett schematiskt diagram där det stratigrafiska förhållandet mellan kyrkans samtliga byggnadselement och lager redovisas på ett överskådligt sätt. Matrisen förvaras tillsammans med övrigt dokumentationsmaterial, såsom originalritningar, fotografier och bruksprover på Stockholms läns museum.

Topografi och fornlämningsmiljö

Miljön kring Låssa kyrka karaktäriseras främst av övergången mellan land och sjö. Precis som i övriga delar av Syduppland är kustlinjen flack men också sönderbruten av vikar och halvöar. Låssa sockens landområde domineras just av en dylik halvö – den så kallade "Låssahalvön". Förutom Låssahalvön räknas även en mindre halvö med Ådö-Lagnö naturreservat samt ett antal större och mindre öar till socknen. Av öarna är Dävensö i sydöst den mest framträdande.

Låssahalvöns centrala del upptas av ett mjukt böljande jordbrukslandskap samtidigt som socknens västra delar domineras av en skogbeklädd sydlig utlöpare till Uppsalaåsen. I området på och kring åsen växer främst tall, medan en del mindre skogsområden längre österut har en mera varierad trädslagssammansättning. Förutom blandskog finns här även en del utpräglade lövskogsområden.

Naturlandskapet har - speciellt under de två senaste årtusendena - kompletterats med en hel del mer bestående lämningar efter mänskliga aktiviteter. Förutom sentida bebyggelse, främst tillkommen under 1800- och 1900-talen, framträder särskilt olika typer av förhistoriska gravmonument i landskapsbilden. Endast en obetydlig del av gravarna har undersökts arkeologiskt, och det kan därför vara svårt att ge dessa en mera exakt datering. Den yngre järnåldern förefaller dock vara mycket rikligt representerad i socknens gravmaterial.

Centralt i socknen, omkring en kilometer väster om Låssa kyrka, ligger en fornlämningslokal av mera ovanligt slag. Högst upp på en grusås med vida utsikt över Mälaren samsas flera olika typer av anläggningar i ett fornlämningskomplex som är unikt för hela Norden (Bratt & Andersson 2000: 13). Rösaring, som platsen kallas, består förutom av en stor stenlagd labyrinth också av tre rösen, tre mindre stensättningar, två s.k. storhögar och en 540 meter lång, rak väganläggning (Prenzlau-Enander 1991:92). De förslag till datering av platsen som givits spänner mellan bronsålder och sen vikingatid. Efter en mindre arkeologisk undersökning på 1980-talet står det dock klart att åtminstone väganläggningen och den största högen uppförts under vikingatid (Ambrosiani 1987:306, se även Bratt & Andersson 2000:14). Fornlämningsmiljön med ett mycket stort antal gravar av yngre järnålderskaraktär, flera så kallade storhögar, samt Rösaring gör att man diskuterat området kring Låssa i termer av ett vikingatida "hövdingasäte" (Prenzlau-Enander 1991: 93).

I det skriftliga källmaterialet dyker Låssa socken upp för första gången år 1299, då "*parochia lazsa*" omtalas. Under det tidiga 1300-talet nämns kyrkan i samband med olika donationer 1303 och 1305, samt år 1314 då Låssa omnämns som annex till Bro kyrka (Tuulse 1956:50). På 1300- och 1400-talet skriver sig ett flertal frälsemän till Lossa. Vilken gård som från början utgjorde den s. k. Lossa-ättens sätesgård är oklart, men under 1400-talets andra hälft skriver sig Karl Nilsson (en bjälke) omväxlande till Lossa respektive Säby (Det medeltida Sverige, Uppland 7, 1992:68). Det är möjligt att det här rör sig om ett äldre och ett yngre namn på samma gårdsenhet. Säby slås på 1670-talet samman med tre andra gårdar och ombildas till säteriet Säbyholm. Ägarna till säteriet får genom s.k. patronatsrätt privilegium att tillsätta socknens präst (Prenzlau-Enander 1991:96). Låssa socken skall under medeltiden och 1500-talet ha haft samma geografiska utbredning som idag (Det medeltida Sverige, Uppland 7, 1992:59).

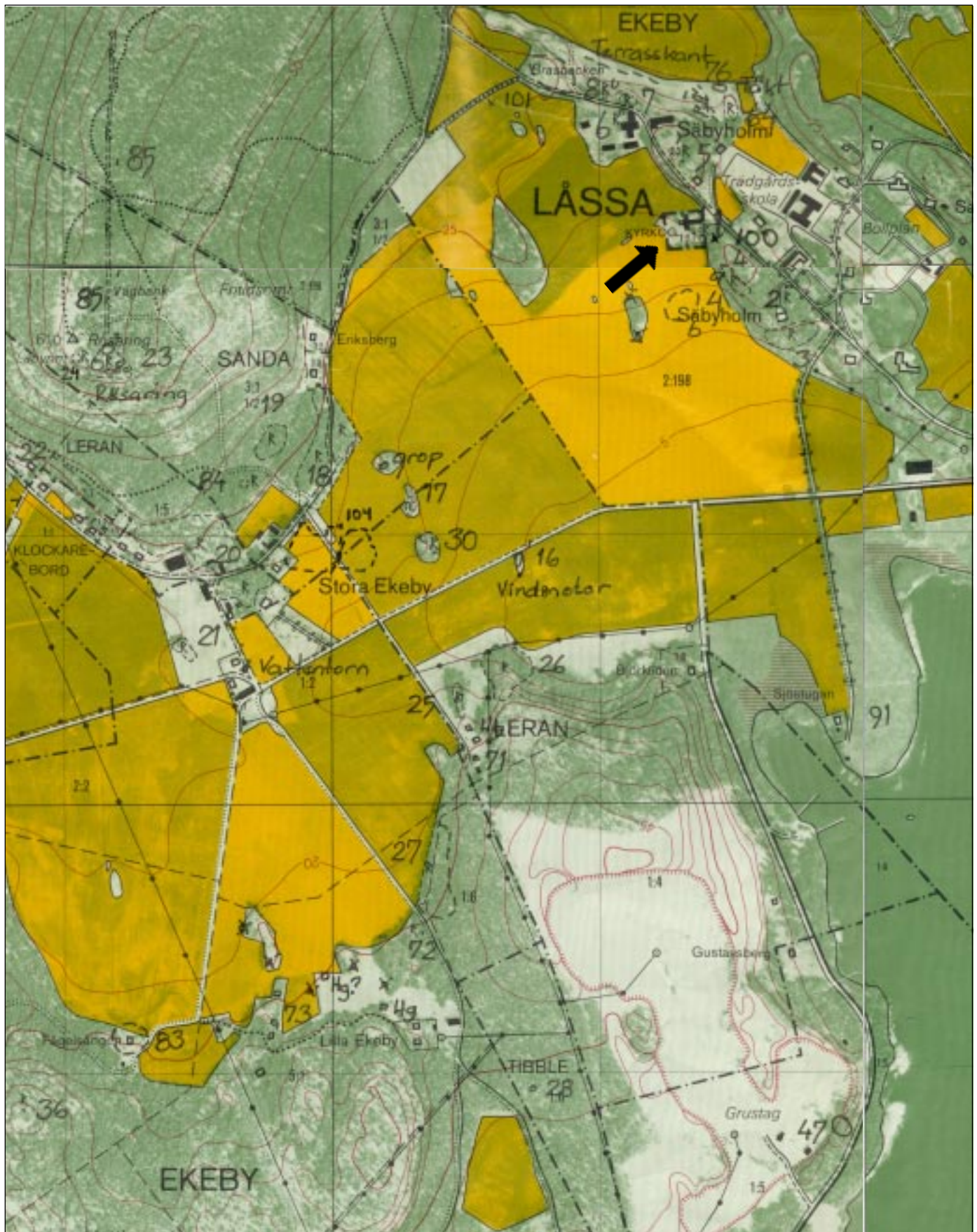

Fig 2. Utsnitt ekonomiska kartans blad 10I 9a, 11I 0a, 11H0j och 11H9j. Låssa kyrka markerad med pil. Skala 1:10 000

Skriftligt källmaterial

Det äldsta bevarade skriftliga källmaterial som behandlar Låssa kyrkas byggnadshistoria förvaras idag på Stockholms stadsarkiv (SSA) och består av kyrkans egna räkenskaper från och med 1600-talets sista decennium. Den allra första notisen härstammar från räkenskapsåret 1692-1693 men rör inte själva kyrkobyggnaden utan omtalar istället reparationer på socknens laga hus (SSA, Låssa, LI:1 17).

Som vi sett tidigare så genomgick Låssa kyrka en stor renovering och ombyggnation under åren 1695-1697. Då denna bekostades av kyrkans patronus, friherre Mauritz Posse på Säbyholm, återspeglas inte de omfattande arbetena i kyrkans räkenskaper. Vissa smärre arbeten verkar dock ha legat utanför friherre Posses åtaganden. Räkenskapsåret 1697-98 byttes ett av kyrkans fönster mot ett nytt, samtidigt som sammanlagt 26 av byggnadens glastrutor förnyades. Arbetslönen utbetalades till "*glasmakaren Anders Svensson*". Även under 1600-talets sista år utfördes arbeten på kyrkans fönster. Reparationer på klockstapeln nämns ett par gånger under 1690-talet och räkenskapsåret 1698-1699 redovisas kostnader för inköp av tjära till kyrktaket (SSA, Låssa, LI:1 43-49).

Det skriftliga källmaterialet ger under 1700-talets första decennier intrycket av en kyrka i mycket gott skick. Fram till 1720-talets slut förefaller endast smärre reparationer samt diverse underhållsarbete att ha utförts. Räkenskapsåret 1729-1730 inköps dock 12 tunnor kalk, samtidigt som lön utbetalades till murarmästarna Sträng och Humbla (SSA, Låssa, LI:2). Huruvida material och arbete avser en invändig vitkalkning (i tidens anda) eller en utvändig rappning eller avfärgning är oklart.

Räkenskapsåret 1735-1736 görs en utbetalning för lagning av kyrkgolvet som "*till en del underfallit*". Kyrkgolvet förefaller vara ett återkommande problem och under perioden 1745 till 1747 görs ytterligare två utbetalningar. Vid dessa två tillfällen är det golvet i koret som lagas. Reparationer av klockstapeln omtalas frekvent under det tidiga 1700-talet och under räkenskapsåret 1739-1740 börjar man planera för att bygga en ny. Som tillfällig lösning bygger smidaren mästare Swanström en "*machin*" att ha klockan i tills "*nya klockstappulen blifvit byggd*" (SSA, Låssa, LI:2 17-34).

Under räkenskapsåren 1741-42 och 1742-43 inköps sammanlagt 26 000 ny spån inför en omläggning av kyrktaket. Arbetslön utbetalas också till byggmästare Carl Humbla och fyra tunnor tjära inhandlas (SSA, Låssa, LI:2 35-39). Ytterligare fyra tunnor tjära inhandlas under året 1744-1745 samtidigt som klockaren får betalt för arbetet på kyrktaket (SSA, Låssa, LI:2 47).

Räkenskapsåret 1754-1755 förefaller en mera omfattande reparation av kyrkans dörrar och fönster att ha utförts. Material till en dörr och fyra karmar införskaffades, samtidigt som arbetslön utbetalades till både murmästare och glasmästare (SSA, Låssa, LI:2).

Räkenskapsåret 1775-1776 utbetalas arbetslön till Herr Friel för kyrkans rappning samt dess vitlimning invändigt (SSA, Låssa, LI: 2 125). Några kostnader för material redovisas dock inte och då man studerar protokollen från de närmaste årens sockenstämmor blir frågan om rappning och vitlimning än mer oklar. I sockenstämmoprotokollet från 1778 omtalas ett beslut att under vintern anskaffa ställningsverk då kyrkan skall rappas utvändigt nästa sommar (SSA, Låssa, LI:2 330). I protokollet från stämman året efter redo-

visas ett beslut att skjuta på rappningen då den klena vintern medfört att varken sand eller "nödigt värke" kunnat framskaffas. Vid sockenstämman 1781 "påmindes om att ej mindre än de erforderlige dagsverken vid kyrkans rappning utvändig i förestående sommar icke måtte försummas".

Protokollet från generalvisitationen den 23 november 1790 ägnar mest utrymmet åt kyrkans inventarier. Först besågs dock "själva kyrkan vilken var i både gott stånd och ganska vacker" (SSA LI:2 164). Detta uttalande talar för att kyrkan ganska nyligen genomgått en större upprustning och att den tidigare omtalade omputsningen verkligen utförts.

Vid sockenstämman den 6 november 1791 omtalas röta i kyrkans takstolar. Man menar att samtliga takstolar måste rivras och att en planerad reparation av klockstapelns däck bör vänta. Huruvida några arbeten verkligen kom att utföras är dock tveksamt. Några kostnader för reparationer av kyrkans tak redovisas varken i slutet på 1700- eller början av 1800-talet. Kyrkans klockstapel blir dock "eftersedd och förstärkt" redan 1792. Förutom dåliga syllstenar anses klockstapelns sedan vara i relativt gott skick och "kunna stå i många år" (SSA, Låssa, LI:2 164ff, LI:3 49-136). Räkenskapsåret 1828-29 inköptes bräder för en (förmodligen) sista större reparation på klockstapelns (SSA, Låssa, LI:5).

År 1832 skrivs kontrakt med ett antal "dalkarlar" inför det planerade tornets uppförande. Tornbygget dokumenteras under de följande åren ganska utförligt i räkenskapsberättelserna. År 1833-1834 anläggs tornets grundmurar och arbetslöner och kostnader för sprängning m.m. redovisas. År 1834-1835 redovisas utgifter för stenborring, stenlastning m.m. De största posterna för tornbygget utbetalas under 1836-37. Bland annat till Herr Sjöberg för verkställt bygmästarearbete, dagpengar för murare och gesäller, arbetslön för dalkarlarna samt betalning för sammanlagt 15 000 hälfter sten och 3,5 laster kalk. Under samma räkenskapsår utbetalas också ersättning för körning av 40 laster kalk! Under år 1837-38 köps gips in och arbetslön utbetalas till murarmästare Törnmark (SSA, Låssa, LI:5).

Under räkenskapsåret 1841-1842 utbetalas 12 skilling för en smärre putslagning. Räkenskapsåret 1855-56 görs utbetalningar för "afrappling å tornet å kyrkan". Förutom murarnas arbetslön redovisas kostnader för 5 laster kalk (SSA, Låssa, LI:5).

Räkenskapsåret 1857-58 ersätts det nedblåsta tornkorset med ett nytt (SSA, Låssa, LI:5).

I mitten av 1880-talet började en större ombyggnation av kyrkan planeras, något som i räkenskapsberättelserna återspeglas av en utbetalning på 30 riksdaler till arkitekten Lindståhl räkenskapsåret 1885-86 (SSA, Låssa, LI:a1).

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet utförs ett antal mindre arbeten på tornet. Räkenskapsåret 1892-93 omtalas reparationer på kyrkans klockställning och räkenskapsåret 1903-04 utbetalas 27,50 till Ajaxson för ospecificerat arbete på tornet. År 1910 utbetalades 10 kronor till Ajaxson, denna gång för strykning av tornet. År 1927 utförde Ajaxson plåtarbeten och Johansson diverse arbeten på kyrktornet (SSA, Låssa, LI:a1).

Under 1921 utbetalas två större summor till H. Hallberg. Dels 500 kronor i februari för diverse arbeten, dels 150 kronor i maj för restaureringsarbeten. År 1930 utbetalas 70 kronor till Ehnström för utförda målningsarbeten (SSA, Låssa, LI: a1).

I mitten av 1940-talet görs den första av 1900-talets större restaureringar. I "Program för restaurering av Låssa kyrka, Upsala län" undertecknat av arkitekt S. A. Söderholm, uppges kyrkan vara "anmärkningsvärt illa underhållen och delvis stadd i förfall". Här lämnas också den första versionen på åtgärder inför kyrkans restaurering. I ett något senare daterat "förslag till restaurering av Låssa kyrka, Upsala län" preciseras samtliga arbeten som skall utföras. Exteriört avser man bland annat upphugga och laga sprickor i putsen samt avfärga kyrkan med två tunna strykningar. Även interiört planeras putsläggningar. I samband med 1940-talets restaurering blottläggs delar av grundmurarna till det äldre, medeltida koret (ATA, Låssa, L.175).

Nästa restaurering av Låssa kyrka sker i mitten av 1960-talet. Precis som inför 1940-talets restaurering noteras sprickor i kyrkans ytterväggar. Särskilt tornet och sakristian har stora ytor där den yttersta putsen flagnar och man planerar för "en välbehövlig omputsning av hela kyrkobyggnaden" (ATA, Låssa, L.175). Låssa kyrka genomgår också restaureringar 1974 respektive 1986 (ATA, Låssa, L.175). Se fig 6.

Murverksundersökning

Långhus

Med långhusets murverk avses här dess medeltida delar, det vill säga de delar som idag utgör kyrkans två västligaste travéeer. Långhusets östligaste travée färdigställdes först i samband med uppförandet av familjen Posses gravkor på 1690-talet och byggnadsdelen fungerade primärt som kor. Nämda murverk behandlas därför tillsammans med övrigt 1600-talsmurverk, under rubriken kordel.

När det gäller långhusets medeltida murverk så har en partiell murverksdokumentation genomförts. Relativt begränsade ytor har frilagts från puts och sammanlagt fyra mindre fasadritningar har upprättats (se sid 27). Ingen av ritningarna täcker en yta större än 10 m². Förutom de ytor som kunnat mätas in och ritas har observationer även gjorts i anslutning till ett tiotal mindre hål i putsen (de flesta mindre än 30x30 cm). Dessa mindre håltagningar utfördes på ett tidigt stadium då man planerade för en total nedknackning av kyrkans puts. Avsikten med håltagningarna var att kontrollera putsens tjocklek. Det har inte upprättats några ritningar över dessa mindre ytor, utan dokumentationen består av enkla beskrivningar och skisser, vilka förvaras tillsammans med övrigt dokumentationsmaterial på Stockholms läns museum. Sammanlagt sju prover har tagits av långhusets fog- och putsbruk. Ett stort antal fotografier har tagits, samtliga dock efter det att byggnadsställningar monterats.

Fig 3. Bildbeteckning: Id20020060b. Gråstensmurverk i långhusets nordvästra hörn. Kyrkans stratigrafiskt sett äldsta bevarade putsyta syns i bildens nedre del. Foto: Elisabeth Boogh.

Långhusets medeltida murverk är uppbyggt av vald marksten lagd i någorlunda jämna skift. De ytor som dokumenterats är relativt begränsade, men stenen ger ett slätare och storleksmässigt något enhetligare intryck i den norra fasaden jämfört med den södra. Skiften är också något jämnare i norr än i söder. Enstaka stenar förefaller vara grovt tillhuggna och en del stenar är också kluvna - åtminstone i den norra muren. Materialet är genomgående granit och gnejs med en genomsnittlig storlek som kan uppskattas till ca 0,45 x 0,55 meter. Skolsten förekommer både i norr och söder.

I samband med murverksdokumentationens fältarbete kunde tre sekundära igenmurningar konstateras i långhusets medeltida murverk. Samtliga igenmurningar påträffades i den södra muren och bestod av tegel i oregelbundet förband. Igenmurningen närmast sakristian kan förmodligen sättas i samband med det västligaste fönstret som är synligt på Hadorphs teckning från 1684 (se fig 13). Endast en mindre yta frilades här och några omfattningsstenar från det äldre fönstret kunde tyvärr inte iakttagas. Igenmurningens fogbruk bestod av ett lerhaltigt kalkbruk med ringa ballast i form av sand och grus upp till 3 mm, samt en del mindre kalkklumpar och kolbitar (Prov 23). Till sammansättningen liknar fogbruket det bruk som förekommer i kyrkans kordel från sent 1600-tal (se nedan), och det förefaller därför troligt att fönstret murats igen i samband med den omfattande ombyggnationen vid denna tidpunkt.

De två igenmurningarna längre österut i den södra fasaden kan inte sättas i samband med någon tidigare känd öppning i murverket. Igenmurningarna ligger dock i direkt anslutning till skarven mellan det medeltida murverket och kordelen, byggd i slutet av 1600-talet, och det rör sig därför knappast om spår efter igenmurade äldre fönster. Fogbruket består i båda igenmurningarna av ett kalkbruk med riklig ballast i form av sand och grus upp till 3 mm (Prov 22 och Prov 21). Bruket avviker något från 1600-talsbruket (jämför nedan), som generellt förefaller ha ett större inslag av lera. En möjlig

*Fig 4. Bildbeteckning: Id20020051b.
Igenmurat fönster (förmodat) i långhusets
södra fasad nära sakristian. Foto: Elisabeth
Boogh.*

*Fig 5. Bildbeteckning: Id20020053b.
Igenmurningar i långhusets södra fasad
(förmodat lagningsarbete). Foto: Elisabeth
Boogh.*

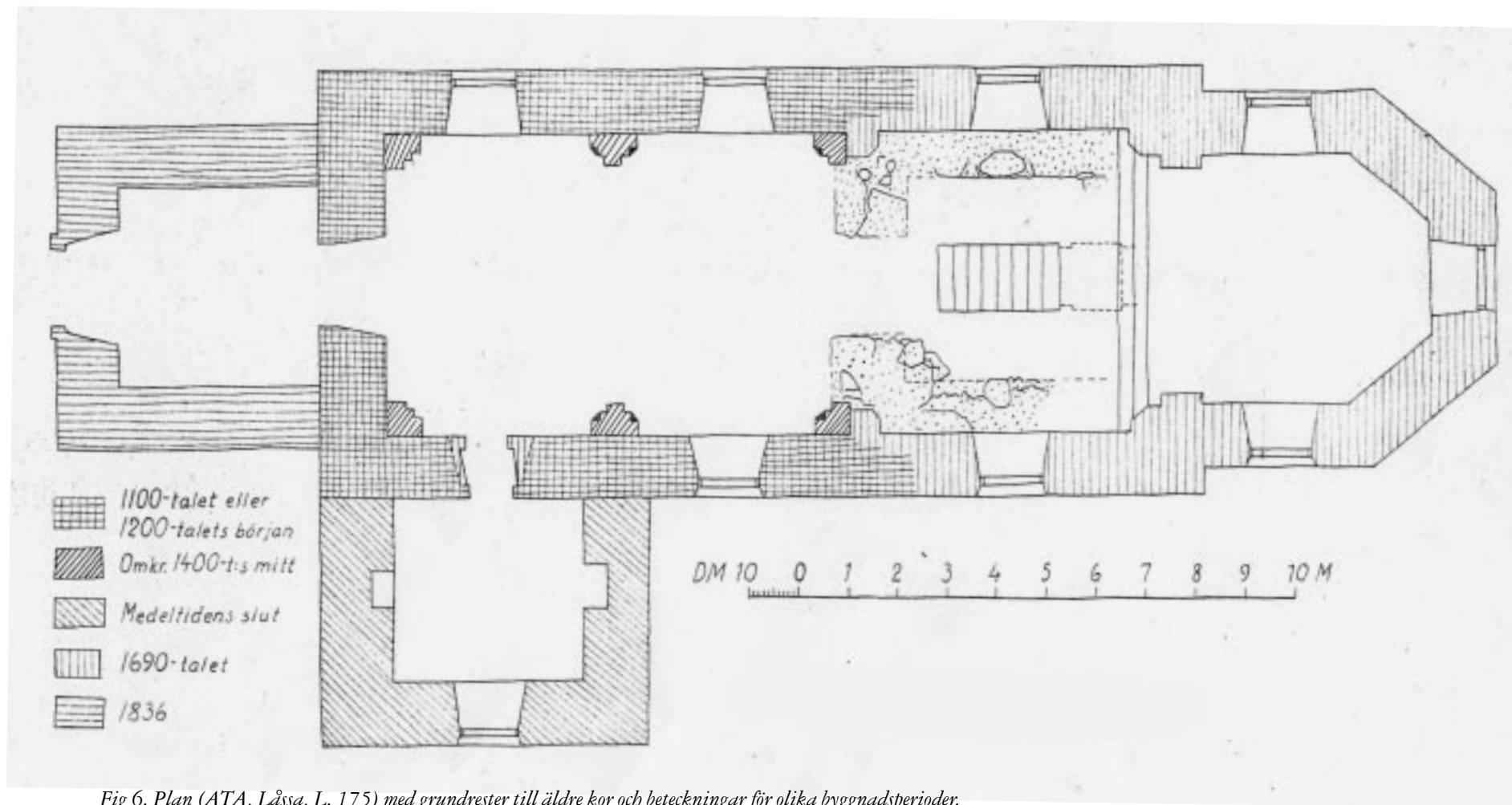

Fig 6. Plan (ATA, Låssa, L. 175) med grundrester till äldre kor och beteckningar för olika byggnadsperioder.

tolkning är att det här rör sig om lagningsarbeten, sannolikt yngre än 1600-tal. Igenmurningarnas storlek och utbredning är inte känd, då de endast delvis har frilagts.

Putsprover på fogbruk har också tagits i anslutning till den norra fasadens fönsteromfattningar. Fogbruket kring det mellersta fönstret visade sig vara ett lerhaltigt kalkbruk med sand upp till 2 mm, samt ett stort inslag av större kalkklumpar och även kol och organiskt material (Prov 31). Fogbruket kring det östra fönstret liknar ovanstående fogbruk men innehåller därutöver en del större gruskorn, upp till 8 mm (Prov 18).

Det har i samband med murverksundersökningen inte framkommit något som tyder på att långhuset varit putsat redan under medeltiden. Murarnas ursprungliga ytbehandling är okänd, men vissa iakttagelser gjorda i samband med uppmätningen av murverket i norr tyder på att fogbruket i ett tidigt skede kan ha varit utstruket en bit över stenen. Spåren efter detta brett utstrukna fogbruk är dock mycket otydliga och frågan om långhusets äldsta ytbehandling bör därför lämnas öppen. Det bruksprov som tagits här består av ett lerhaltigt kalkbruk med ballast i form av sand och grus upp till 3 mm samt kalkklumpar och lite kol (Prov 19). Huruvida provet verkligen representerar det ursprungliga fogbruket eller ett sekundärt påstruket bruk är dock inte helt säkerställt.

Längst i väster på långhusets norra fasad har kyrkans förmodligen äldsta putslager konstaterats. Putsen har två avfärgningsytor och består förutom av ytputs också av en utstockning av kalkbruk med en mindre mängd grovkornig sand (0,6 till 1-2 mm) som ballast samt enstaka inslag av små kalkklumpar (Prov 16). Den äldsta avfärgningsytan är röd eller mörkt rosa, medan den yngre närmast kan beskrivas som "gammelrosa". I övergången mellan långhus och torn i sydväst kunde det konstateras att putsen följde långhusets västfasad och "försvann" in bakom tornets murverk. Putsen, med de två avfärgningsytorna, är följaktligen äldre än tornet, vilket uppfördes på 1830-talet.

Efter det att tornet byggts har hela kyrkobyggnaden försetts med en tjock puts bestående av utstockning och ytputs av kalkbruk. Putsen är som tjockast på långhusets fasader och ambitionen förefaller här ha varit att ge långhuset ett lika strikt och vinkelrätt arkitektoniskt uttryck som det nyuppförda tornet. Putsen är som mest drygt 10 centimeter tjock. Den tjocka putsen bestod av kalkbruk med fin och grövre sand som ballast (0,1-2 mm) (Prov 5). Mellan den tjocka putsen och en yngsta ytputs kunde spår av minst två äldre avfärgningar konstateras, varav den ena var gräddvit och den andra ljusrosa. Nämnade avfärgningsytor bör representera två på varandra följande avfärgningar, vilka bör ha tillkommit efter det att tornet uppförts på 1830-talet. Ytterst på långhusets murar konstaterades en tunn ytputs, ca 3-4 mm tjock med en obruten vit avfärgningsyta. Denna puts härrör troligen från någon av 1900-talets putsrenoveringar. På flera ställen kunde det också konstateras sentida cementhaltiga putslagningar av olika omfattning. Också dessa bör sättas i samband med de renoveringar som Låssa kyrka genomgått under 1900-talet.

Sakristia

Sakristians puts var i jämförelsevis dåligt skick och samtliga fasader kom att knackas helt rena från puts. Vid dokumentationstillfället doldes dock cirka 30 cm av murverket närmast mark av ett spritputsat och gråmålat sockelparti. Bortsett från dessa 30 cm gjordes en komplett dokumentation av sakristians murverk med provtagning, fotografering, inmätning och inritning. Sammanlagt samlades tio prover av fog- och putsbruk in. Tre fasadritningar upprättades samtidigt som murverk och putsrester dokumenterades med

ett stort antal fotografier. Samtliga fotografier togs efter det att byggnadsställningar monterats.

Sakristian har ursprungligen fungerat som vapenhus och byggnadsdelen har fogats sekundärt till långhusets södra fasad. Övergången mellan långhus och sakristia utgörs följaktligen av en stötfog. I samband med nedknackningen av puts kunde det konstateras att sakristians murverk var av relativt komplex karaktär. Byggnadsdelens östra och västra fasader uppvisade stora inbördes likheter, med gråstensmurverk upp till 2-2,5 meter över mark (markytan kring sakristian sluttar åt söder) och därefter en dryg halvmetrar tegelmur. Gråstensmurverket bestod företrädesvis av obearbetad marksten i ojämnt lagda skift, endast i byggnadsdelens hörn kunde tuktad eller kluven marksten konstateras. Förutom en mindre sandstensbit i den västra muren så bestod nämnda murverk utslutande av granit och gnejs. Tegelmuren som tog vid ovanpå gråstensmurverket var lagd i renässansförband med varannat löpskift och varannat koppskift. Tegelstorleken var vanligen ca 29,5 x 14 x 8 centimeter, men påfallande ofta innehöll löpskiften också avbilad tegelsten.

Centralt i både östra och västra fasaden kunde en mindre, sekundärt igenfylld öppning konstateras. Igenmurningarna tolkades som ursprungliga bomhål vilka senare murats igen, troligen i samband med att sakristian fått sitt äldsta putslager (se mer om detta nedan). I den östra fasaden bestod igenmurningen förutom av några smärre tegelbitar även av ett grått kalkbruk med riklig ballast i form av sand och enstaka gruskorn, upp till 5 mm (Prov 24). Också igenmurningen i den västra fasaden hade inslag av tegel.

Murverket i sakristians södra fasad uppvisade vissa likheter med murverket i byggnadsdelens östra och västra fasader. Också här konstaterades ett gråstensmurverk i fasadens lägre delar, medan ett tegelmurverk tog vid högre upp. Skolsten, främst bestående av stenskärv av grå granit, förekom rikligt i gråstensmurverket. Fogbruket i sakristians gråstensmurverk bestod av kalkbruk med rikligt inslag av sand och grus upp till 5 mm utan kalkklumpar (Prov 29).

Fig 7. Bildbeteckning: Id20020057b. Sakristian från söder. Foto: Elisabeth Boogh.

Fig 8. Bildbeteckning: Id20020058b. Sakristian från öster. Foto: Elisabeth Boogh.

Fig 9. Bildbeteckning: Id20020054b. Spår av äldre putslager i sakristians östra fasad. Observera tegelstenarna längst ner i bilden vilka troligen är spår efter ett igenmurat ursprungligt bombål. Foto: Elisabeth Boogh.

Fig 10. Bildbeteckning: Id20020050b. Fönster med frilagd tegelomfattning i sakristians södra fasad. Observera spåren efter en äldre vapenhusportal runt fönstret. Foto: Elisabeth Boogh.

Fönsteröppningen i sakristians sydfasad visade sig vara inpassad i det före detta vapenhusets gamla sydportal. Delar av en lätt spetsbågig portalomfattning framträdde tydligt kring fönstrets tegelomfattning. Portalen har troligen varit av så kallad perspektivtyp, med tre eller fyra språng. Runt om och närmast över portalomfattningen bestod murverket av tegel lagt i munkförband. Sydfasadens gavelspets visade sig vara murad av tegel lagt i renässansförband. Tegelstorleken var i båda fallen ca 28 x 14 x 8 centimeter. Fogbruket i portalomfattning och murverk var lagt i munkförband bestod av kalkbruk med rikligt inslag av sand och grus upp till 4 mm, samt enstaka mindre kalkklumpar. (Prov 30).

Murverket i sakristian förefaller ursprungligen ha varit oputsat med brett utstrukna fogar. Spåren efter detta brett utstrukna fogbruk var särskilt tydligt på sakristians västra fasad. Fogbruket är ett kalkbruk med ganska rikligt inslag av sand och grus upp till 5 mm, samt visst inslag av organiskt material (Prov 28). Den äldsta putsen som iaktogs på byggnadsdelen motsvarade den äldsta putsen på långhuset och har ursprungligen haft en rödaktig avfärgningsyta (Prov 15). Utöver nämnda rödaktiga puts konstaterades det på sakristian ett flertal yngre putser och putsläggningar (Prov 4, 13). Särskilt långt ned på fasaderna förekom lagningar med cementhaltigt bruk (Prov 11, 12, 14).

Kordel

Med benämningen "kordel" avses här förutom det nuvarande koret också långhusets östligaste travée, det vill säga de av kyrkans byggnadsdelar som uppförts i slutet av 1600-talet. Putsnedknackning utfördes endast partiellt och två mindre fasadritningar kom att upprättas (se sid 27). I likhet med långhuset gjordes även här observationer i anslutning till ett antal mindre håltagningar i putsen. Dessa mindre ytor dokumenterades med hjälp av enkla beskrivningar och skisser, vilka förvaras tillsammans med övrigt dokumentationsmaterial på Stockholms läns museum. Sammanlagt fyra putsprover och ett stort antal fotografier togs under dokumentationsarbetet. Samtliga fotografier togs efter det att byggnadsställningar monterats.

De ytor som dokumenterades var alltför små för att det skall vara möjligt att säga något definitivt om utformningen av kordelens murar. I de bygghandlingar som färdigställdes i samband med 1960-talets renoveringsarbeten uppges kordelens (och sakristians) murar vara helt uppförda i tegel (ATA, Låssa, L. 175). Nu står det dock klart att byggnadsdelens murverk består av både tegel och gråsten.

Möjligen är murarna främst uppbyggda av gråsten, medan tegel använts i fönsteromfattningar och byggnadsdelens hörn.

De fog- och putsbruk som kunde konstateras överensstämmer i stort med de som tidigare omtalats i samband med långhusets murverk. En skillnad är dock att *samtliga* bruk som använts i kordelen innehåller rikligt med lera. Inslag av lera bör därmed kunna användas som en indikation på 1600-talsbruk även i övriga byggnadsdelar.

Kordelens äldsta puts bestod liksom på långhus och sakristia av utstockning och en ytputs med två avfärgningsytor. Strax söder om korets östra fönster togs ett prov på utstockningsputs, vilket visade sig vara ett grått lerhaltigt kalkbruk med grov sand (0,6-2 mm) som ballast och måttlig mängd kalkklumpar (upp till 6-7 mm), samt enstaka spår av organiskt material (pinnar och dyl.) (Prov 20). Ovanpå nämnda puts fanns liksom på långhus och sakristia ett yngre putslager med minst två avfärgningsytor, en gräddvit och en ljust rosa. I anslutning till korets östra fönster konstaterades också en skarpt gul avfärgning, vilken föreföll ha fungerat som en drygt 10 cm bred, dekorativ omfattning kring fönstret. Ytan tolkades som samtida med ovan nämnda gräddvita avfärgning, och bör ha tillkommit i samband med att tornet uppfördes på 1830-talet. Samtliga prover av fogbruk från byggnadsdelen bestod av ett lerhaltigt kalkbruk med inslag av kalkklumpar, kol och organiskt material (Prov 17, 26, 27).

Torn

Putsen på tornet uppvisade i samband med inledande provknackningar mycket dålig vidhäftning, och beslut om en total nedknackning togs tidigt. Särskilt putsen på byggnadsdelens sydfasad visade sig vara i mycket dåligt skick. Till följd av tornets ”måttliga” ålder och enhetliga byggnadsmaterial begränsades dokumentationen här till provinsamling, fotografering samt verbal beskrivning av puts och murverk. Några fasadritningar upprättades ej. Sammanlagt togs sex putsprover, två från vardera södra och västra tornfasaden och ett från vardera norra och östra fasaden. Fotografier togs dels i samband med smärre provknackningar innan den totala nedknackningen, dels efter det att all puts bortknackats. Samtliga fotografier togs efter det att byggnadsställningar monterats.

Tornet är sekundärt fogat till långhusets västra fasad och är helt uppfört av tegel. Dess grundplan är kvadratisk och något smalare än långhusets dito. Murverket är lagt i renässansförband med vartannat löpskift och vartannat koppskift. Åtminstone i tornets nedre delar kan man tala om ett renodlat blockförband, men högre upp minskar skiftens regelbundenhet något. Fogbruket (prov 10 och 25) är ett ljust kalkbruk med en ganska grov sand (1 - 2 mm) som ballast. Enstaka kalkklumpar och gruskorn (upp till 5 mm) förekommer. Tegelstenarnas storlek varierar upp till cirka en centimeter med det genomsnittliga måttet 29,5 x 14 x 7,5 centimeter. Någon enstaka svartbränd sten förekommer, främst i tornets södra fasad. Det har i samband med dokumentationsarbetet inte kunnat konstateras några igenmurningar eller andra sekundära förändringar i tornets murverk.

Den puts som nedknackades gav vid första anblicken ett på många sätt enhetligt intryck. Vid en närmare kontroll visade det sig dock att fasaderna dominerades av två putsbruk med olika sammansättning men med mycket lika struktur och utseende. Förutom ett kalkbruk (prov 8 och 9) liknande det som i tjocka lager registrerats på de övriga byggnadsdelarna, återfanns också ett ljust bruk med en lätt cementinblandning (prov 1, 2 och 3). Både kalkbruket och kalk/cementbruket (s.k. kc-bruk) hade rikligt med sand

och grus (upp till ca 3 mm) som ballast samt även ett mindre inslag av kalkklumpar. Bruken upplevdes utseendemässigt som oskiljaktiga och det var endast kc-brukets hårdhet som fungerade som särskiljande egenskap. Då dokumentationstillfället inte sammanföll med tornputsens nedknackning är den exakta utbredningen av respektive puts inte känd. Det är dock tydligt att putsen på tornets södra fasad haft en jämförelsevis hög frekvens av sentida ilagningar. Här återfanns exempelvis flera lagningar där en skarpt gul fästmassa använts som grund direkt på murverket (prov 7).

Byggnadshistorisk analys

Murverk

Betydande murpartier från den äldsta stenkyrkan ingår än idag i Låssa kyrkas centrala delar. Hela det medeltida långhuset är bevarat och återfinns idag som den nuvarande kyrkans två västligaste traveér. När det gäller dateringen av den äldsta stenkyrkan är dock ledtrådarna ganska få. Underlag för en dendrokronologisk datering saknas exempelvis då hela den medeltida takstolen gått förlorad. Hadorphs teckning från 1684 bidrar med en del viktiga upplysningar och visar en kyrka av tidigmedeltida snitt, med rektangulärt långhus, smalare kor, samt asid. I samband med en restaurering på 1940-talet påträffades också grundmurar efter den äldsta stenkyrkans kordel, något som bekräftade kyrkans ursprungligen tidigmedeltida eller romanska planlösning (Tuulse 1956:60). Kyrkotypen, med absid fogad till koret, har i Uppland ansetts vara äldre än motsvarande utan absid, och brukar hänföras till 1100-talet eller det tidiga 1200-talet (se Boethius 1980:12f samt Bonnier 1987:22). I "Sveriges kyrkor" jämförs Låssa kyrkas planlösning med den hos landskapets övriga tornlösa absidkyrkor så som Funbo, Markim, Orkesta och Skogs-Tibbles. Slutsatsen blir att kyrkan uppförts någon gång under 1100-talets slut eller 1200-talets början (Tuulse 1956:62).

Förutom planlösningen brukar utformningen av fönster och portaler användas som hjälpmedel vid dateringen av medeltida kyrkor. I samband med murverksundersökningens fältarbete kunde igenmurningen efter minst ett äldre fönster konstateras i långhusets södra fasad. Murytan som frilagts var dock starkt begränsad och fönstrets ursprungliga utformning kunde därför inte bestämmas. Med hjälp av Hadorphs teckning kan det dock konstateras att det funnits två äldre fönster i långhusets och ett i korets sydmur. Teckningen är dock allt för schematisk för att det skall vara möjligt att bedömma fönsteröppningarnas ålder. Kyrkans ursprungliga sydportal finns ännu kvar, men fungerar nu som öppning mellan långhus och sakristia. Portalens höga, smala och oartikulerade utförande ger ett ålderdomligt intryck, men någon närmare datering är inte möjlig då dess omfattning idag är helt dold av sentida puts.

När det gäller långhusets medeltida murverk har det i samband med murverksundersökningen inte kunnat konstateras några specifikt daterande egenskaper. Försök har tidigare gjorts att utifrån jämförande studier datera kyrkors murverk med hjälp av egenskaper så som materialval, murtjocklek, murverkets karaktär och skifteshöjd samt närvaro eller frånvaro av sockel (se ex. Sundner 1986 & Sundner 1989). Jämförelsematerialet har dock bestått av skånska kyrkor och resultaten kan därför inte användas okritiskt på en kyrka så som Låssa i Uppland. Murverket i Låssa kyrka uppvisar dessutom jämförelsevis få karaktäristika. Kyrkans murverk utmärker sig till exempel varken som särskilt regelbundet eller särskilt oregelbundet (jämför ex. Andersson & Hildebrand 1988:37ff). Det

är snarast så att murverkets karaktär skiftar något från den norra till den södra muren (se ovan). Att tolka detta faktum som ett tecken på bristande samtidighet är dock att gå för långt med tanke på de begränsade ytor som dokumenterats vid denna undersökning.

En av de första större förändringar som kyrkan genomgick under medeltiden kan ha gällt en valvslagning över koret. De päronformade tegelstenar som idag återfinns i korvalvets hjässparti anses vara återanvända, medeltida formstenar och skulle därför kunna härstamma från ett valv i det äldre kor som revs i slutet på 1600-talet. Liknande päronformade ribbvalv slås i Uppland under 1300-talet och 1400-talets början, och om ovanstående teori stämmer så kan koret vara den byggnadsdel i Låssa kyrka som välvts tidigast (Tuulse 1956:62). Långhuset (d.v.s. nuvarande långhusets två västigaste tredjedelar) anses allmänt ha välvts vid 1400-talets mitt (Boetius 1980:231, Tuulse 1956:62). Att kyrkan ursprungligen saknat valv tydliggörs av det faktum att det på vinden kan iakttagas invändig puts ovan valven.

I slutet av 1600-talet genomgår kyrkan en betydande ombyggnation. Hela det medeltida koret med absiden rivs och ett nytt kor lika brett som långhuset uppförs i dess ställe. I direkt anslutning till det nya koret uppförs samtidigt ett delvis fristående gravkor för familjen Posse. Det medeltida vapenhuset inreds nu till sakristia och byggnadsdelens portal ersätts av ett stort fönster. Troligtvis tas nya fönster upp också i de övriga byggnadsdelarna. Fogbruket i fönstrens tegelomfattningar förefaller samtida med det bruk som använts vid kordelens uppförande.

I mitten av 1830-talet påbörjas bygget av ett mäktigt torn av tegel vid Låssa kyrkas västra gavel.

Förekomsten av tegelmurverk lagt i renässansförband högt upp i sakristians murar kan förmodligen förklaras med att byggnadsdelen vid denna tidpunkten för tornbygget höjts ca en halv meter. Orsaken till detta var troligen att sakristian bättre skulle ansluta till kyrkans nya utformning.

År 1888 genomgår kyrkan en omfattande restaurering efter ritningar av arkitekt Agi Lindegren. I samband med restaureringen rivs bland annat muren mellan långhus och gravkor. Familjen Posses gravkor övertas av församlingen och altaret flyttas till sin nuvarande plats (Tuulse 1956:66f).

Fig 11. Bildbeteckning: Id20020064b. Korvalvet.
Foto: Elisabeth Boogh.

Fig 12. Bildbeteckning: Id20020061b. Valv
samt ursprunglig sydportal, sakristian.
Foto: Elisabeth Boogh.

Exteriör ytbehandling

Huruvida Låssa kyrka varit putsad eller inte under medeltiden är okänt. I samband med murverksundersökningen har det dock konstaterats en del bruksrester på långhuset vilka tolkats som möjliga spår efter brett utstrukna fogar. Spåren är mycket otydliga, men på vapenhuset (dagens sakristia) finns det brett utstrukna fogar som är bättre bevarade. Det kan därmed konstateras att åtminstone denna byggnadsdel varit oputsad under medeltidens senare del (då den var nyuppförd). Ett välbevarat och närliggande exempel på ett vapenhus som än idag har kvar ett liknande yttre finns vid Munsö kyrka, knappt två mil söder om Låssa. Med tanke på vapenhusets oputsade murverk ligger det nära till hands att anta att även resten av kyrkobyggnaden varit oputsad under medeltidens senare del.

Kyrkan förefaller senast i samband med ombyggnationen på 1690-talet ha försetts med en utvändig puts, vilken i sitt tidigaste utförande haft en rödaktig avfärgning. Längre fram avfärgas putsen i en kulör som närmast kan beskrivas som "gammelrosa". I de skriftliga källorna omtalas under 1700-talet två möjliga omputsningar av kyrkan – nämligen räkenskapsåret 1729-30 samt 1770-80-tal (se kap. Skriftligt källmaterial). Det får anses som troligt att den "gammelrosa" avfärgningen härrör från någon av dessa tidpunkter.

Det upp till 10 cm tjocka putslager som än idag finns bevarat på stora delar av Låssa kyrka kan i sitt ursprungsutförande troligen sättas i samband med tornets uppförande under 1830-talet. Som vi sett så omtalas det i det skriftliga källmaterialet att så mycket som 40 laster kalk transporterats till kyrkan vid denna tidpunkt. Putsens tjocklek kan förmodligen förklaras med att man i samband med tornbygget önskat "räta upp" det medeltida murverket och ge hela kyrkan en strikt utformning. Under murverksdokumentationens fältarbete har två avfärgningar konstaterats vilka stratigrafiskt sett är yngre än tornet, men äldre än 1900-talets kc- och cementlagningar. Den första kända avfärgningen på 1830-talsputsen är gräddvit. På kordelen konstaterades även en yta med en gul kulör runt ett av fönstren, något som tolkats som en ca 10 cm bred, målad fönsteromfattning. Huruvida motsvarande målade omfattning förekommit kring kyrkans samtliga fönster är okänt men fullt möjligt. Avfärgningen kring fönstret tolkas som samtida med ovan nämnda gräddvita avfärgning, och bör följaktligen ha tillkommit (direkt) efter tornets uppförande på 1830-talet. Det stratigrafiskt sett närmast efterföljande putsskiktet är avfärgat i ljus rosa, och kan möjligen sättas i samband med den "afrappling" som omtalas i kyrkans böcker för räkenskapsåret 1855-56.

Under 1900-talet utförs ett antal putslagningar och avfärgningar vid Låssa kyrka. Den tjocka puts, vilken i det ovanstående tolkats som tillkommen under 1830-talet, knackas ned i ganska stor omfattning, och ersätts framförallt med kc- och cementlagningar. Den exakta omfattningen av 1900-talets putslagningar är dock okänd då stora delar av kyrkans murverk och putsytor inte berörts av föreliggande undersökning.

Översiktlig fasindelning - ett tolkningsförslag

Fas 1: ca 1200 till ca 1300

Någon gång under den tidiga medeltiden byggs det i Låssa en liten romansk stenkyrka. Tidpunkten för kyrkans uppförande är okänd, men en datering till årtiondena kring år 1200 förefaller rimlig. Av denna äldsta stenkyrkan finns långhusmurarna bevarade i den

nuvarande kyrkans mellersta del. Vi vet att kyrkan haft en enkel planlösning med rektangulärt långhus, samt smalare kor och absid i öster. Troligtvis har den i detta skede saknat både sakristia och vapenhus. Att långhuset också saknat valv bekräftas av de spår av en invändig puts som kan iakttagas på vinden ovan nuvarande valv. Kyrkan bör precis som andra romanska stenkyrkor ha haft små rundbågiga fönsteröppningar som suttit högt upp i murverket. Kyrkan har troligtvis saknat utvändig puts perioden igenom, och vissa något osäkra iakttagelser tyder på att murverket ursprungligen haft brett utstrukna fogar. Den ursprungliga, smala och höga ingången till långhuset finns än i dag i kvar långhusets södra fasad, och tjänar numera som förbindelse mellan långhus och sakristia.

Fas 2: ca 1300 till ca 1550

Under medeltidens andra hälft sker med största sannolikhet flera betydelsefulla förändringar vid Låssa kyrka. Hela kyrkorummet bör ha valvslagits under perioden. Vissa tecken tyder på att koret kan ha valvslagits redan på 1300-talet. Vapenhuset framför den ursprungliga sydingången bör med anledning av valvens och den nyupptäckta portalens utformning också hänföras till denna period. Vapenhuset har ursprungligen haft övervägande gråstensmurverk med brett utstrukna fogar. Det är oklart om kyrkan putsats under periodens gång eller ej. Portalen i vapenhusets södra fasad har varit en lätt spetsbågig så kallad perspektivportal med flera språng.

Fas 3: ca 1550 till ca 1695

Perioden mellan medeltidens slut och fram till det sena 1600-talets omfattande ombyggnation har lämnat få spår vid Låssa kyrka. Kyrkans utseende vid 1600-talets slut framgår av en teckning av Johan Hadorph, daterad 1684 (Afritningar). Byggnaden bestod vid denna tidpunkt av långhus, smalare kor, absid och vapenhus i söder. Det är oklart om kyrkan varit putsad eller ej under perioden.

Fig 13. Låssa kyrka 1684.
Teckning av Johan Hadorph.

Fas 4: ca 1695 till ca 1835

Under 1690-talet genomgår Låssa kyrka en omfattande ombyggnation där hela det medeltida koret med absiden jämnas med marken. Istället uppförs ett nytt kor som är lika brett som långhuset samtidigt som ett gravkor för familjen Posse byggs längst i öster. Vid denna tidpunkt inreds också det medeltida vapenhuset till sakristia. Nya fönster tas upp i samband med korbygget och mycket tyder på att de redan nu får sin nuvarande storlek. Byggnaden är under perioden försedd med utvändig puts som åtminstone under periodens inledning haft en rödaktig avfärgning. Kyrkans puts får under 1700-talet (?) en ljusare avfärgning i en rosa ton.

Fig 14. Låssa kyrka 1748 sedd från norr. Teckning av O. Grau.

Fas 5: ca 1835 till ca 1945

I mitten av 1830-talet uppförs ett mäktigt torn av tegel vid Låssa kyrkas västra gavel. Det är troligen i samband med detta bygge som den övriga kyrkans murverk förses med en tjock puts vilket ger byggnaden dagens strama uttryck. För att matcha kyrkans nya hållning höjs sakristian omkring en halvmeter. Troligtvis färgas kyrkan vit i samband med tornbygget och vissa spår tyder på att fönstren vid denna tid haft en gul omfattning. Senare under 1800-talet återfår kyrkan en rosa avfärgning. År 1888 sker en restaurering efter ritningar av arkitekt Agi Lindegren. Restaureringen medför främst förändringar i kyrkans interiör.

Fas 6: 1945 -

Kyrkan genomgår under 1900-talet sammanlagt fyra exteriöra restaureringar av varierande omfattning.

Administrativa uppgifter

Dnr: 2001:109
Länsstyrelsens beslut: 2041-01-32082
Ekonomiska kartans blad: 11H 0j
Skyddsform: KML 4 kap 3 § uppförd före 1940
Status: Församlingskyrka
Typ: Fristående med kyrkogård
Period: april - juni 2002
Personal: Anders Jonsson, medeltidsarkeolog
Dokumentationsmaterial: förvaras på Stockholms läns museum

Referenser

- Alldahl, E: *Låssa kyrka*. 1978.
- Andersson, K. och Hildebrand A: *Byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset*.
Underrättelser från Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, 1988:1.
- Boëthius, U: *Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län*. Länsstyrelsen i Stockholms län,
1988.
- Bonnier, A-C: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Uppsala 1987.
- Det medeltida Sverige*. Bd 1, Uppland, 7, Attundaland : Bro [härad], Färingö [tingslag],
Adelsö [socken], Sollentuna [härad] / av Olle Ferm, Mats Johansson, Sigurd
Rahmqvist. RAÄ, Stockholm 1992.
- Hadorph, J: *Afritningar af kyrkor och kyrkoväpnen i Uppland 1676-1685* (utg. av E
Vennberg). Arkiv för svensk konst och kulturhistoria. Vol. 1. Stockholm 1957.
- Lundgren, B: *Upplands kyrkor. Konsthistorisk vägledning, del V*. Uppsala 1955.
- Prenzlau-Enander, G: *Upplands-Bro, kulturhistoriska miljöer*. Stockholms läns museum
och Upplands-Bro kommun, 1991.
- Sundnér, B: Kan murningstekniken datera medeltidskyrkorna? I: *Medeltiden och
arkeologin*. Lund 1986.
- Sundnér, B: Medeltida byggnadsteknik. I: *By, huvudgård och kyrka. Studier i ystad-
områdets medeltid*. Red. H Andersson och M Anglert. Lund Studies in Medieval
Archaeology 5. Lund 1989.
- Sveriges Kyrkor - kulturhistoriskt inventarium. Uppland. Band VII, häfte 1, Bro härad*.
Utgivna av Sigurd Curman och Johnny Roosval, på uppdrag av Kungliga Vitter-
hets- och Antikvitetsakademin.

Bilaga 1

Plan och ritningar

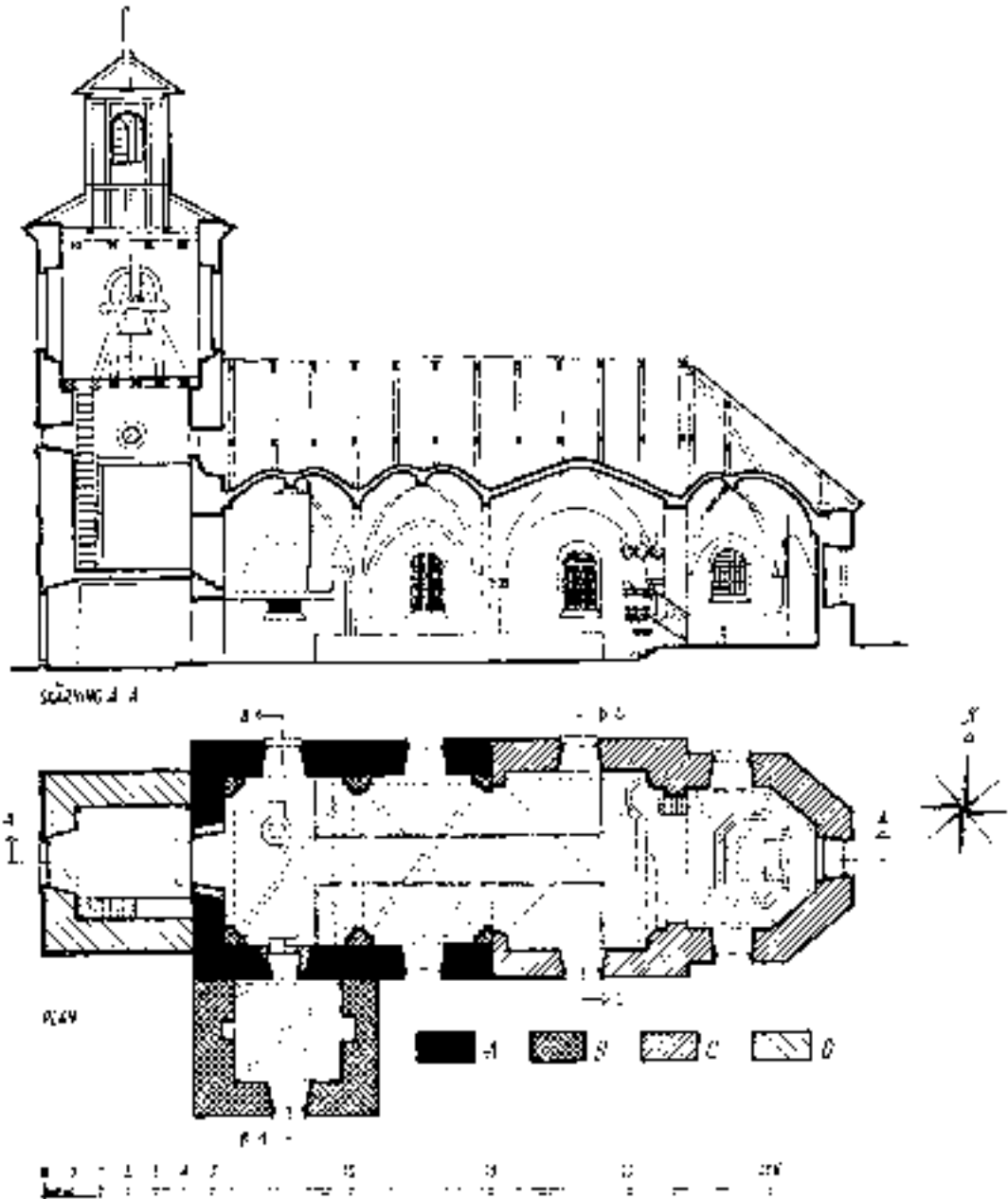
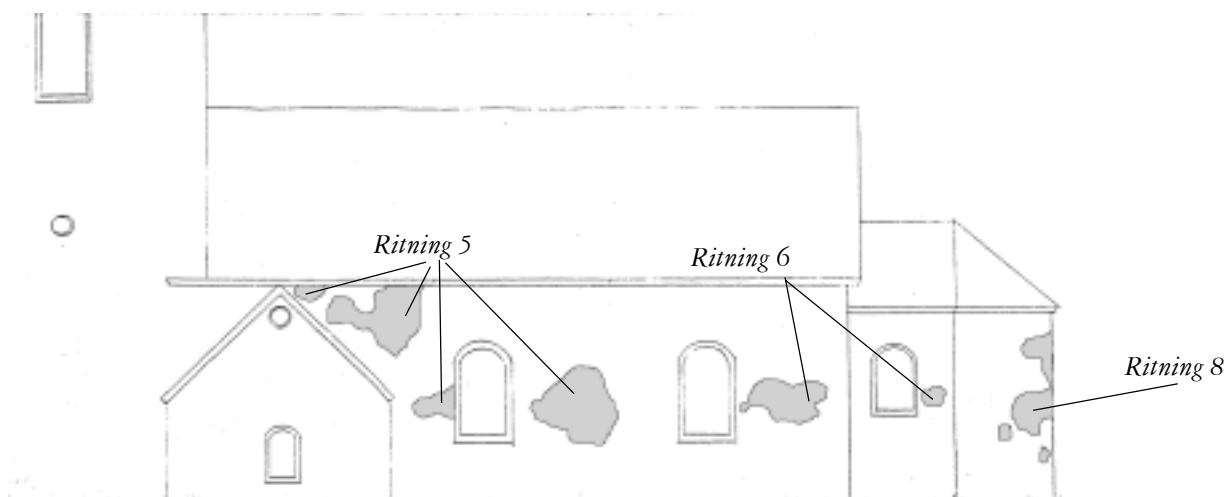
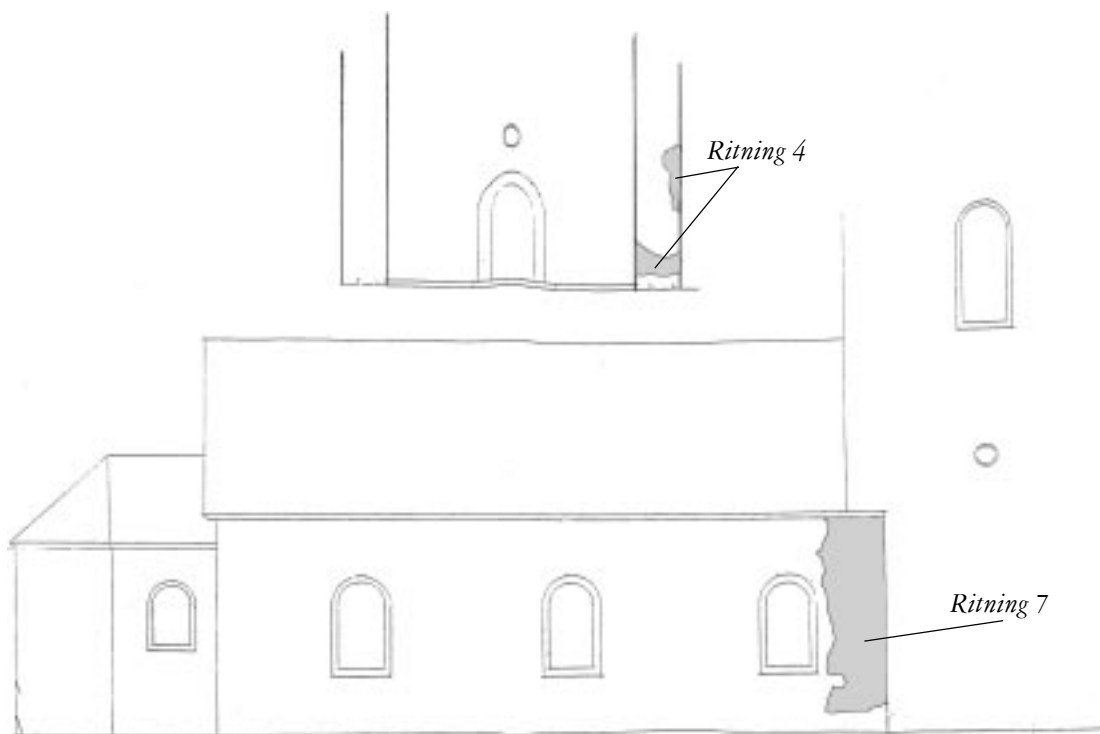
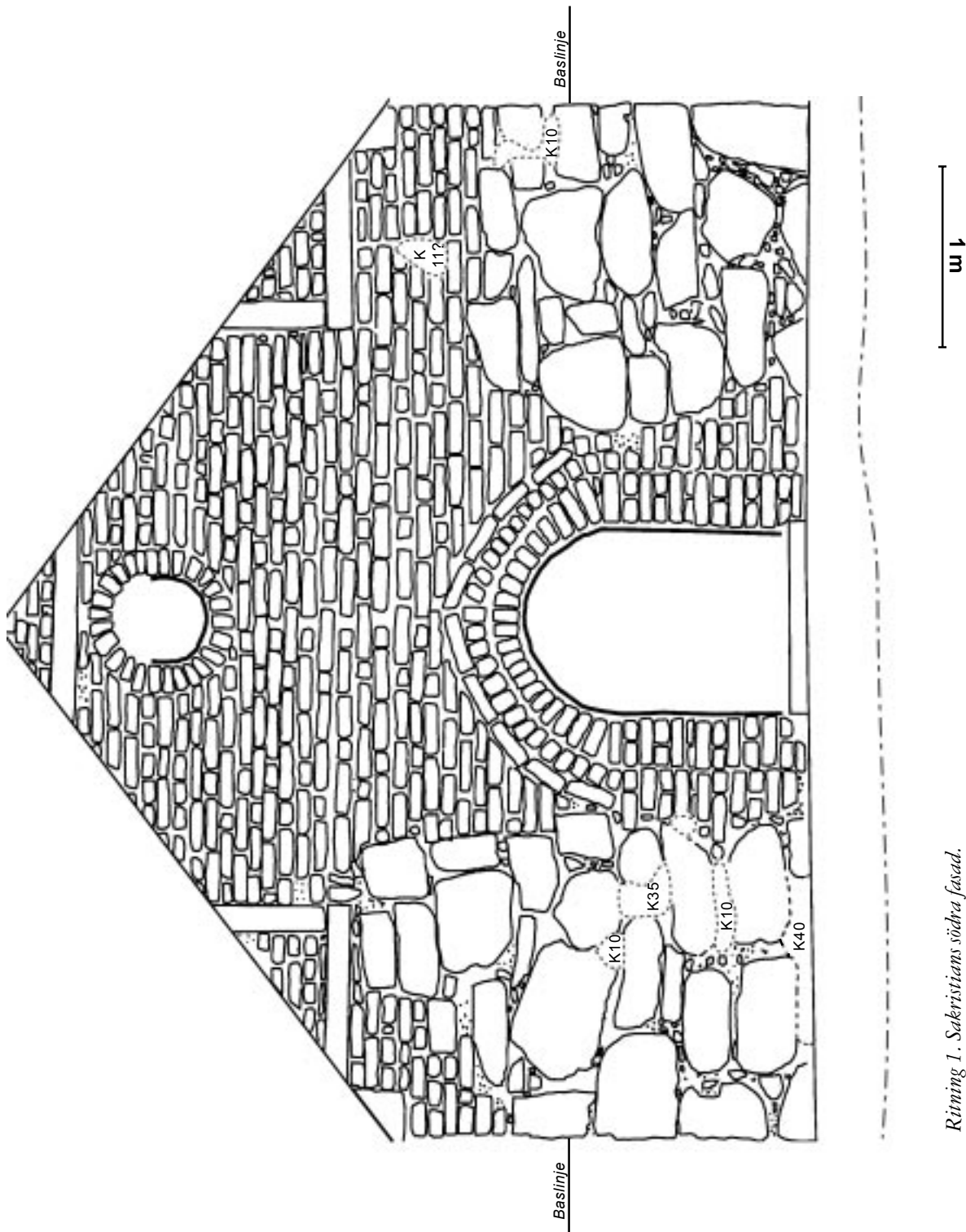

Fig 15. Plan och längdsektion mot norr (ATA, Låssa, L. 175). Uppmätt 1950.

De grå markeringarna visar ritningarnas läge (sid 28-35).
Ritningar: Anders Jonsson

Ritning 1. Sakristians södra fasad.

Teckenförklaring till sidorna 28-35

Fogbruk

— — — — — Undersökningsytans begränsning

----- Kontextbegränsning

T = Tegel

K10 = Brett utstrukna fogar

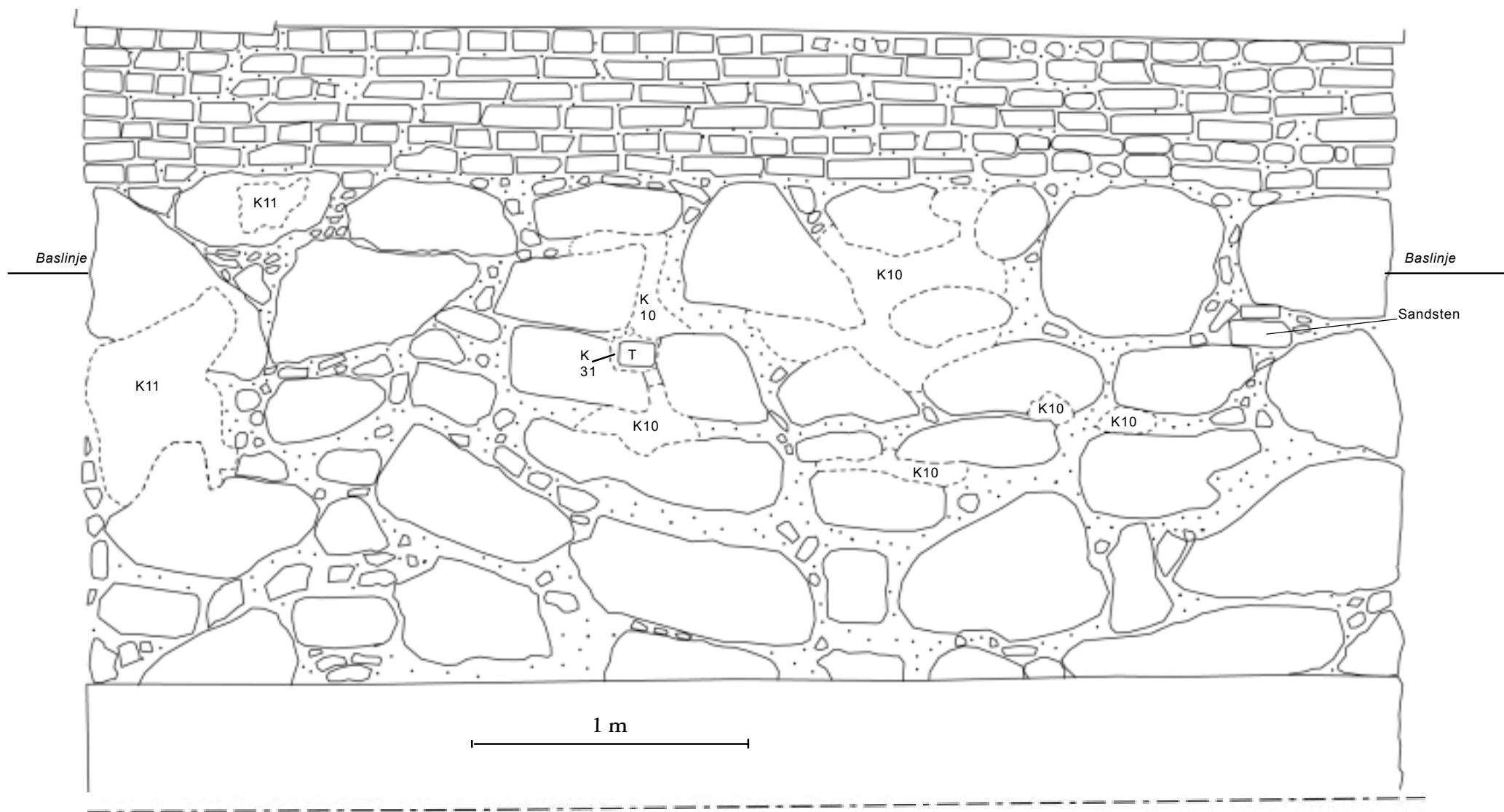
K11 = äldsta kända ytputs (1600-tal?)

K30 = igenfyllning av bomhål för byggnadsställning, sakristians Ö-fasad

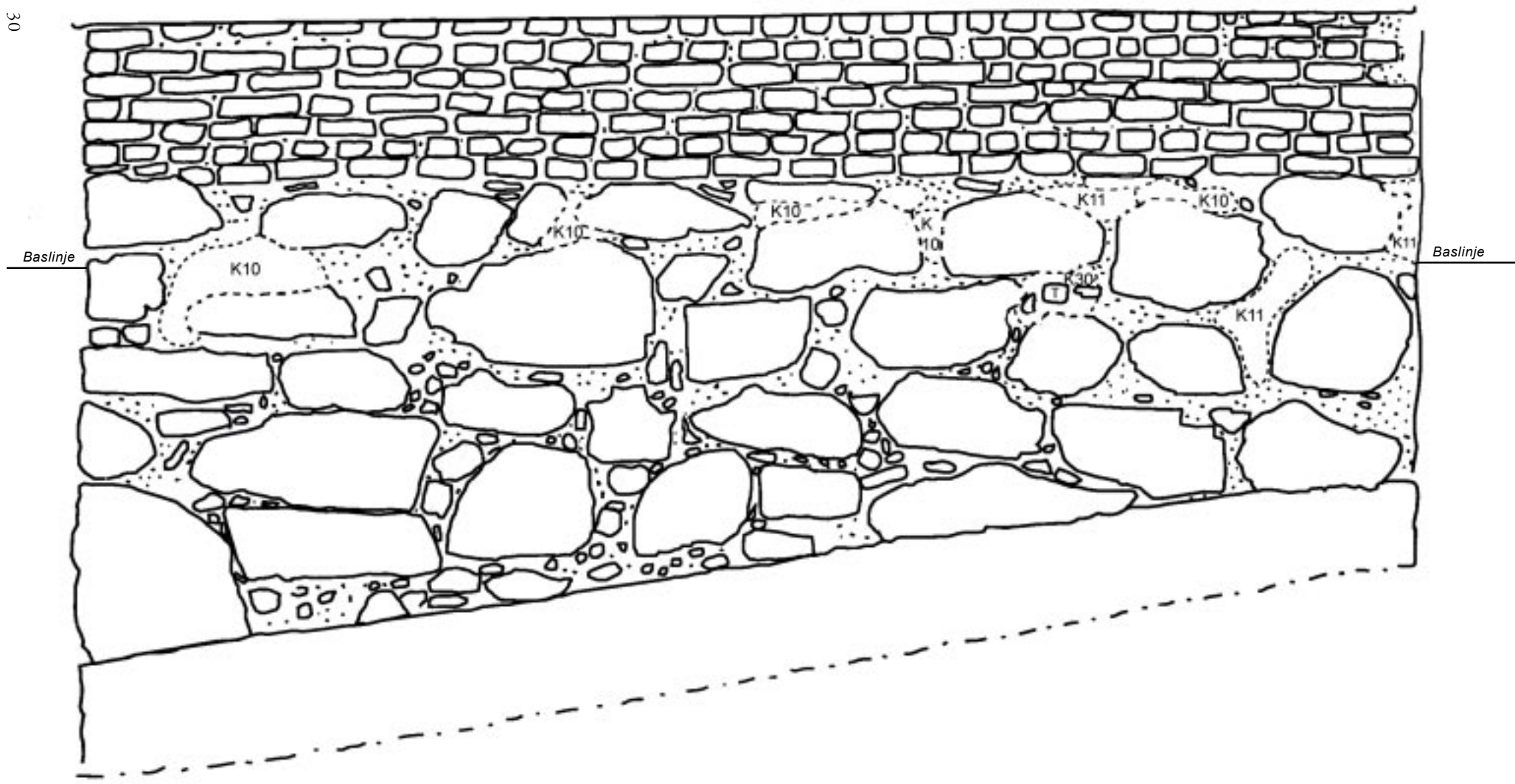
K31 = igenfyllning av bomhål för byggnadsställning, sakristians V-fasad

K35 = äldsta kända vita avfärgningen, (1830-tal?)

K40 = hård, grå cementlagning, (1900-tal)

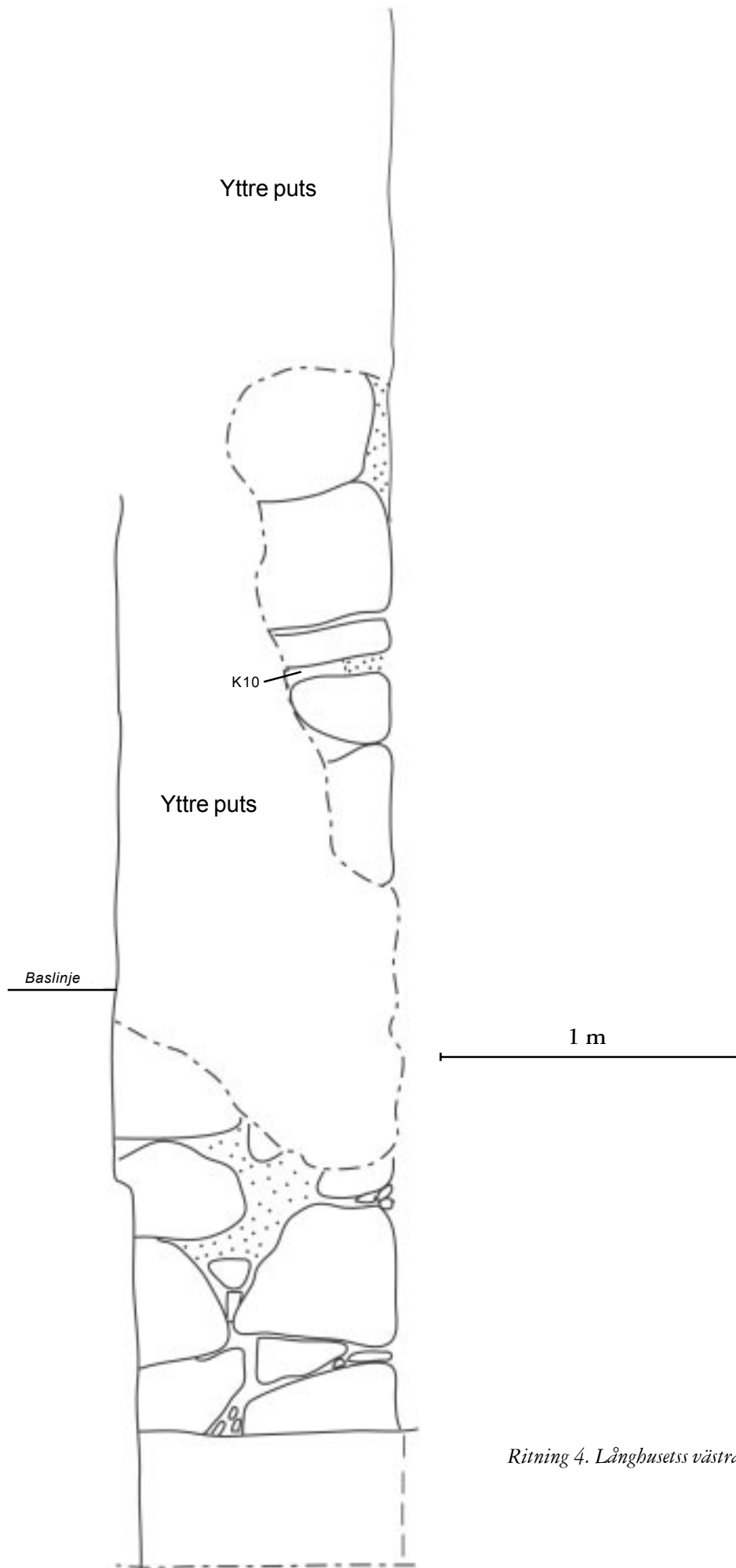

30

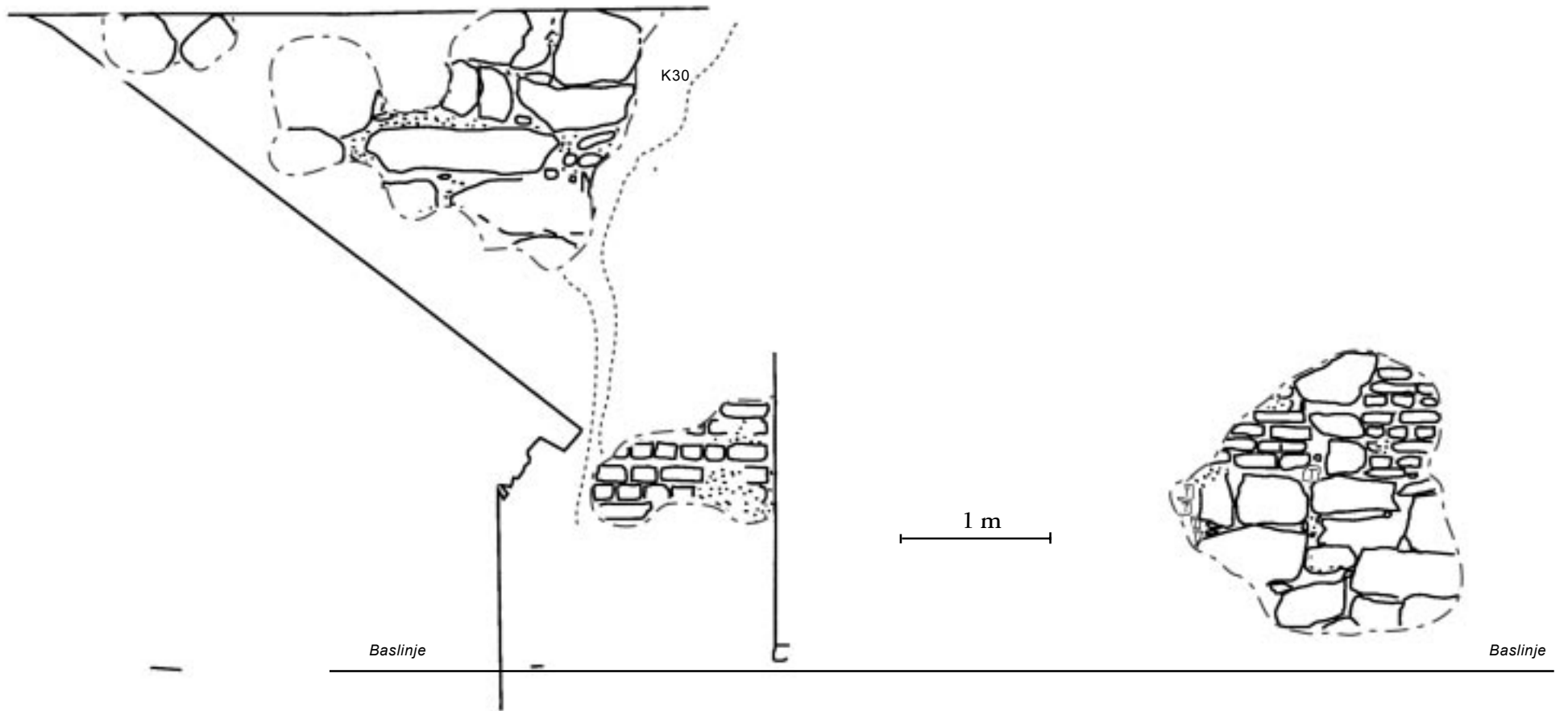

Ritning 3. Sakristians östra fasad.

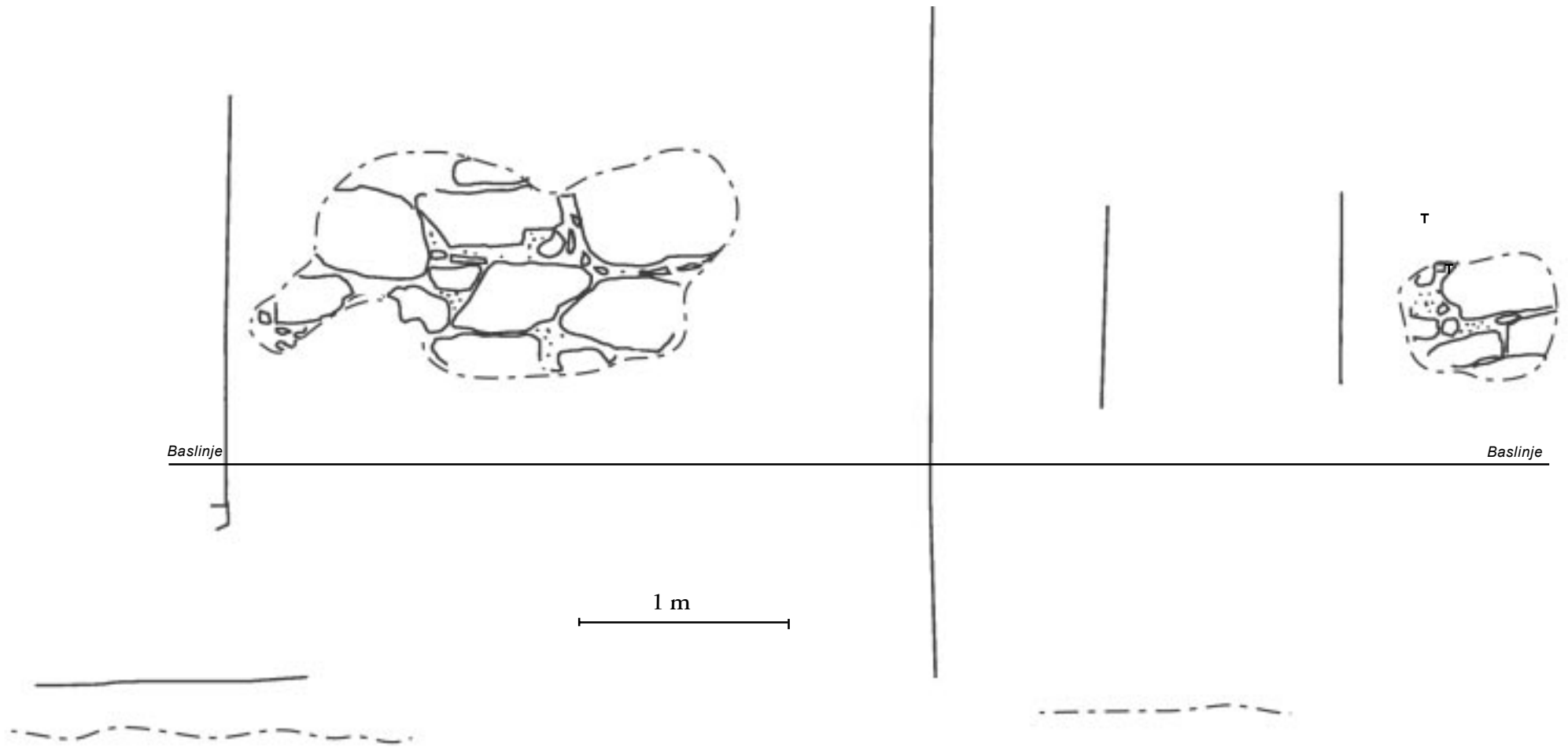
1 m

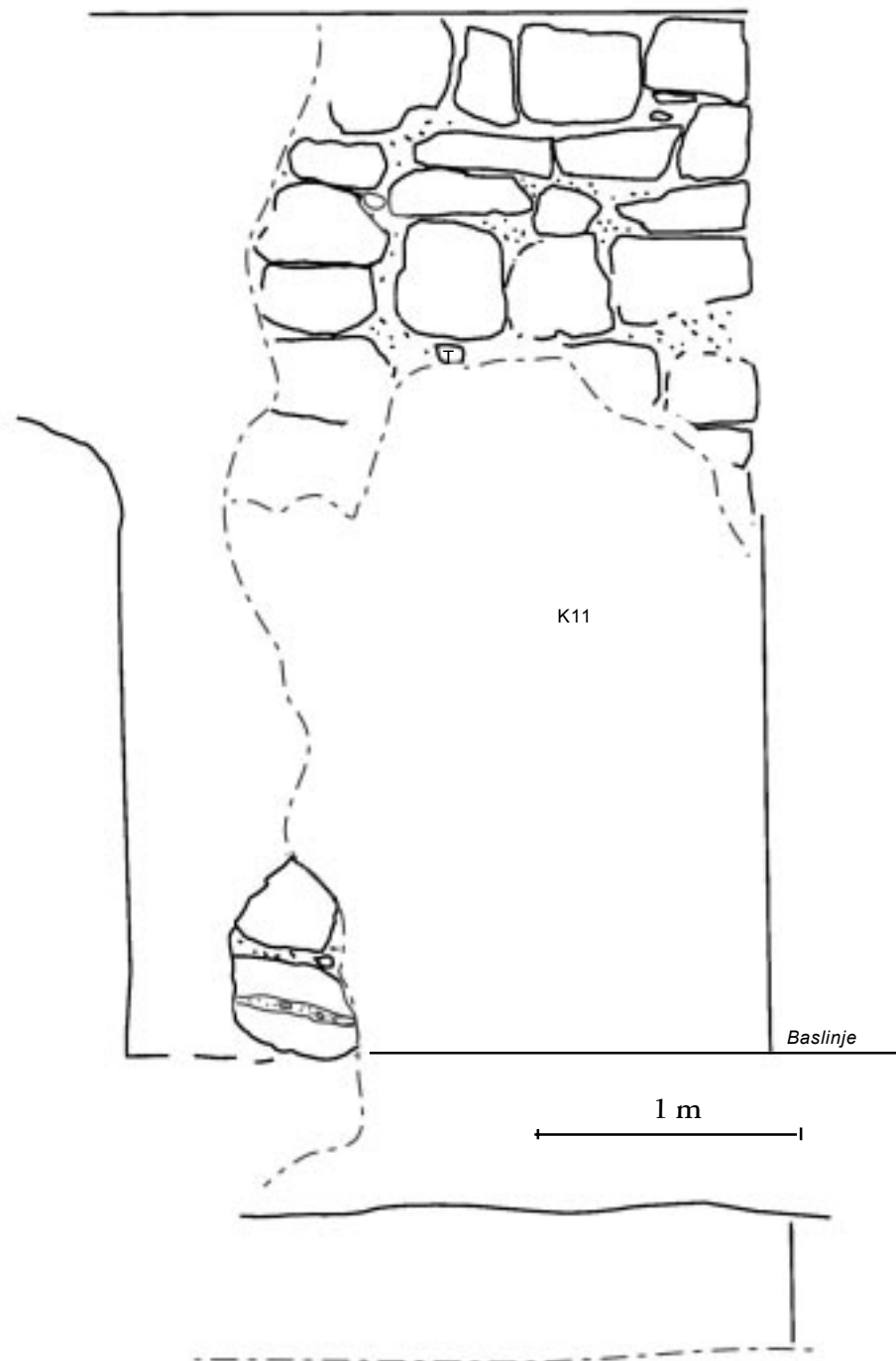
Ritning 4. Långhusets västra fasad.

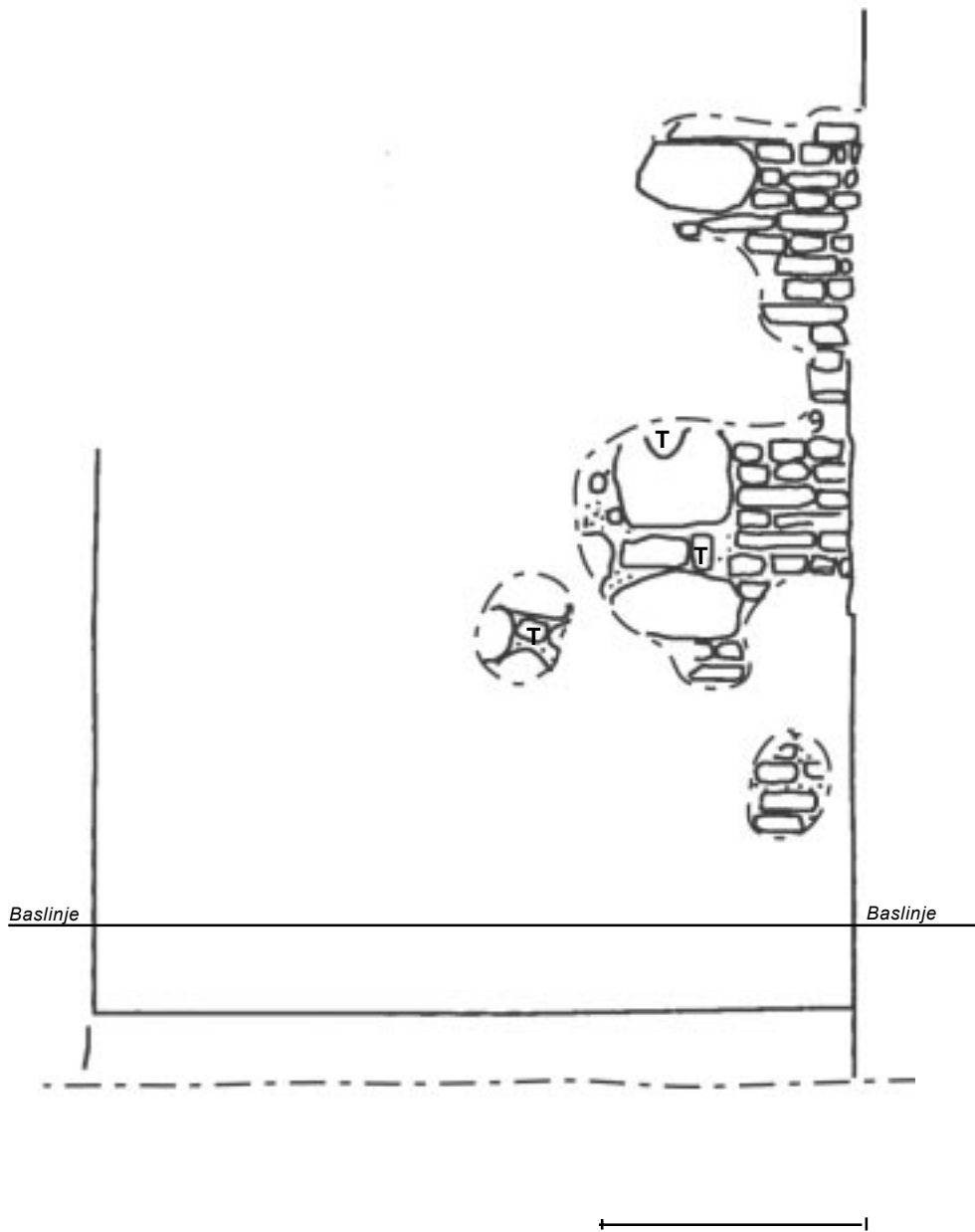
Ritning 5. Långhusets södra fasad.

Ritning 6. Långhusetss södra fasad (östra delen).

Ritning 7. Långbusests norra fasad (västra delen).

Ritning 8. Sydöstra fasaden (koret).